

**10 02 22 ЯЗЫКИ НАРОДОВ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН ЕВРОПЫ, АЗИИ, АФРИКИ,
АБОРИГЕНОВ АМЕРИКИ И АВСТРАЛИИ**

**10 02 22 LANGUAGES OF FOREIGN COUNTRIES PEOPLES OF EUROPE, ASIA,
AFRICA, NATIVES OF AMERICA AND AUSTRALIA**

УДК 811
ББК 81.2-2

**ЗУҲУРИ МАЪНОҲОИ
НАВИ ВОЖАҲО ДАР ЗАБОНИ
ТОЧИКОНИ МОВАРОУННАХР
АЗ НАЗАРИ АЙНИ** *Ҳасанов Абдуҷамол Ашрапович,
д.и.филол., профессор, мудири кафедраи забони
тоҷикии ДДХ ба номи акад. Б. Гафуров
(Тоҷикистон, Хучанд)*

**АЙНИ О НОВЫХ
СМЫСЛАХ СЛОВ В ЯЗЫКЕ
ТАДЖИКОВ МАВЕРАННАХРА** *Ҳасанов Абдуҷамол Ашрапович,
д.филол.н., профессор, заведующий кафедрой
таджикского языка ХГУ им. акад. Б. Гафурова
(Худжанд, Таджикистан)*

**AINI ABOUT NEW SENSES OF
WORDS IN THE LANGUAGE OF
MAVERANAKHR TAJIKS** *Hasanov Abdujamol Ashrapovich, Dr. of Philology,
Professor, head of the department of the Tajik language
under KhSUnamed after acad. B. Gafurov (Tajikistan,
Khujand) E-MAIL: abdujamol58@mail.ru*

Калидвожаҳо: таркиби лугавии забон, таҳаввулоти вожаҳои аслии тоҷикӣ, вомвожа, сермағной, маъноҳои иловагӣ, забони зинда

Дар мақола масъалаи дар забони зиндаи халқ боқимонии иддае аз маъноҳои куҳани вожаву ифодаҳо, инчунин дар байни халқ ба маъноҳои нав соҳиб гардидани чунин аносири лугавӣ аз назари С. Айни баррасӣ шудааст. Муаллифи мақола аз таҳлили андешарониҳои Айни ба хулосае омадааст, ки ин нависанда ва олими забардасти тоҷик дар заминаи маводи фаровони аз забони халқ ғирдовардааш ҳанӯз дарбаста ва дастнорасида будани ин хазинаи беназири калимаву ифодаҳои нодирро собит кардааст ва ба ин восита гӯё тафовути забони тоҷикиро аз қаринаҳои форсии Эрон ва дарии афғонистон нишон додааст. Дар чараёни таҳлили мулоҳизоти С. Айни муаллифи мақола ба натиҷае расидааст, ки ӯ ҳамчун лугатнависи моҳир таваҷҷӯҳашро ба пойдормонии маънои куҳани вожаҳо дар байни тоҷикон, маҳфузмонии шакли бостонияшон, дар забони зинда ба таҳаввулоти шакл дугорияшон ва маъноҳои нав касб намудани дастаи калони унсурҳои лугавии аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ равона кардааст.

Ключевые слова: словарный состав языка, эволюция исконно таджикских слов, заимствованные слова, полисемантность, дополнительное значение, живой язык

Рассматривается точка зрения С. Айна о проблеме сохранения некоторых древних значений слов и словосочетаний в живом народном языке, а также обретение такими лексическими элементами новых значений в народной речи. Анализируя соображения С. Айна, автор делает вывод, что выдающийся таджикский писатель и ученый особо

подчеркивает неизученность неисчерпаемой сокровищницы живого таджикского языка, где сохранились уникальные и редкие слова и словосочетания, которые не встречаются в современном персидском языке Ирана и в языке дари Афганистана. Кроме того, подчеркивается, что С. Аини как опытный лексикограф особое внимание уделял сохранению древних значений и форм лексем у таджиков и обретению этими словами, а также группой заимствованной лексики, новых значений и форм.

Key words: the basic stock of language words, evolution of primordial Tajik words, borrowed words, polysemanticity, additional meaning, alive language

The author of the article dwells on the problem of preservation of ancient words and word-combinations in alive folk language as treated by Aini; concurrently, the issue of acquisition of new meanings in folk speech by such lexical elements being touched upon as well.

While analyzing Aini's considerations the author comes to the conclusion that the outstanding Tajik writer and scholar lays a special emphasis on the scantily studied inexhaustible treasury of the living Tajik language which has preserved unique and rare words and word-combinations non-occurred in modern Persian spoken in Iran and in the Dari language of Afghanistan. Into the bargain, it is underscored that S. Aini as an experienced lexicographer paid special attention to the preserved forms of ancient meanings and lexemes and an acquisition of new forms and lexemes by these words and by the group of borrowed vocabulary.

Мусаллам аст, ки дар раванди инкишоф таркиби луғавии ҳар гуна забон пайваста дучори таҳаввулот гардида, бархе аз калимаҳои он аз доираи истифода хориҷ мешаванд, шаклу маъноӣ гурӯҳи дигарашон тағйир меёбад. Аслан чунин таҳаввулотро паси сар кардани вожаҳо хилофи қонуни инкишофи забон нест. Акад. М. Шакурӣ дар ин маънӣ хуб таъкид намуда буд, ки “зотан маъноӣ аслии худро гум кардани калима ва маъноӣ нава пайдо намудани он дар забон ҳодисаи қонунист. Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳои ҳастанд, ки ба чунин ҳолат дучор омадаанд. Ин ҳолат одатан дар натиҷаи инкишофи табиӣ забон ва сайри таърихӣ он рӯй медиҳад” (15, с. 18).

Ин нуқта низ маълум аст, ки таҳти таъсири омилҳои мухталиф гурӯҳе аз вожаҳо аз сермаъноӣ ба маҳдудмаъноӣ, силсилаи дигар, баръакс, аз маҳдудмаъноӣ ба сермаъноӣ майл мекунанд. Чунин ҳам метавонад шавад, ки дар тӯли дуру дарози қорбурд чанде аз маъноҳои дастаи қалони вожаҳо фаромӯш шаванд ва аз таркиби луғавии забони адабӣ хориҷ гарданд. Муҳаққиқи фарҳанги “Ҷароғи Ҳидоят” дар натиҷаи таҳлили калимаву ибораҳои дар он шарҳифта ба ҳулосае омадааст, ки маъноҳои иловагии гурӯҳи қалони лексикаи фарҳанги мазкур ҳоло дар истифода нестанд: “Дар “Ҷароғи Ҳидоят” бисёр калимаву ибораро тафсир ёфтаанд, ки дар замони муаллифи фарҳанг маъмул ва серистеъмол буданд. Дар забони адабии тоҷикӣ ин гурӯҳи калимаву ибораро мавриди истеъмоли умум қарор гиранд ҳам, маъноӣ иловагияшон аз байн рафтаанд. Ин қабил калимаву ибораро дар “Ҷароғи Ҳидоят” 57-то аст” (2, с. 89).

Забоншиносони дигари тоҷик ҷо-ҷо ҳангоми таҳлили вожаҳои осори ниёгон перомунӣ ҳифозати яке аз маъноҳои онҳо дар ғуишҳои тоҷикӣ баҳс ба миён овардаанд. Проф. М. Н. Қосимова аз хусуси фаромӯш шудани бархе аз маъноҳои вожаи **рахмат** таассуф хӯрда навиштааст, ки “вақтҳои охир мо аз ин маъноӣ қалмаи **рахмат** (яъне ташаккур-Ҳ. А.) худдорӣ мекунем, зеро дар забони ҳам-

соягонамон-Афғонистону Эрон **рахмат** ба он маъно, ки дар луғатҳо омадааст, истеъмоли мешавад. Лекин ба маънои “сипосгузорӣ” ҳам маъмул буда, дар аҳди қадим низ ба ҳамин маъно истифода мешудааст” (4, с.107).

Проф. Ш. Рустамов низ роҷеъ ба маҳфузии яке аз маъноҳои қадими феъли **андохтан**, яъне “сар қардан, оғоз намудан” дар ғуишҳои тоҷикӣ изҳори назар намуда, таъкид мекунад, ки он ҳоло дар таркиби ифодаҳои “овоз андохтан”, “ба гап андохтан” боқист (14, с. 137).

Муҳаққиқони дигар низ дар забони зиндаи тоҷикӣ ё ғуишҳои он маҳфузмонии як ё чанд маънои вожаҳои қадимро ба қайд овардаанд (6, с.35).

Ба назар мерасад, ки дар ҳамон гузаштаи дур низ бархе аз маъноҳои чунин вожаҳо дар осори хаттӣ гузариш надошта, иддае аз онҳо ҳоси навҳои муайяни наср гардида будаанд. Дар ин замина адабиётшиноси шодравон Ю. Салимов басо хуб қайд мекунад, ки “истеъмоли луғати ҳоси гуфтугӯи оммаи мардум, ки дар адабиёти хаттӣ маъмул набуд, на танҳо дар ду китоби мазкур («Самаки айёр» ва «Искандарнома»-Х. А.), балки дар тамоми осори насри ривоятӣ мушоҳида мешавад... Калимаи **заиф** дар нутқи гуфтугӯии омма бар хилофи маънии луғавияш “зан”-ро ифода менамояд, ки ин ҳодисаро имрӯз ҳам мушоҳида қардан мумкин аст” (8, с.128).

Лозим ба ёдоварист, ки чунин вожаҳо ҳоло дар форсии Эрон аз он маънои пешин маҳрум гардида, тобишу ҷилоҳои дигар қасб қардаанд (10, с.75). Бо вучуди муҳимии чунин вижагии вожаҳои қадим то ҳол онҳо дар забони зиндаи тоҷикӣ ва ғуишҳои он мавриди баррасӣ қарор нагирифтаанд. Аз ин нуқтаи назар мулоҳизаи зерини А. Мирзоев ҷолиби диққат аст: «Фарқи шеваи тоҷикзабонон танҳо ба тағйирот ва дигаргунии ҳайъати қалимот ва тарзи ҷумлабандӣ хотима намеёбад, дар байни шеваҳо қалимаҳои аз ҳад зиёде ҳастанд, ки шаклан ва бо тарзи дар ҷумла ба қор бурда шудан фарқ надоранд, аммо бо семантикаи худ дар забони халқи маҳалҳои ҷудогона аз якдигар фарқ қарда, мафҳумҳои дигарро ифода мекунанд (7, с.9).

Ғуишшиносони тоҷик М. Эшнӣёзов ва Т. Мақсудов низ хеле барвақт бо таассуф роҷеъ ба қуллӣ мавриди арзёбӣ нагаштани ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ ишора намуда буданд (ниг: 6, с.41; 15, с. 32).

Яке аз нахустин нависандаву олимоне, ки масъалаи дар забони зиндаи халқ боқимонии иддае аз маъноҳои қадими вожаҳои ифодаҳо, инчунин дар байни халқ ба маъноҳои нав соҳиб гардидани чунин аносири луғавиро муқарраран таъкид қардааст, устоди сухани тоҷикӣ Садриддин Айнист. Ё ҳанӯз 5-уми июли соли 1938-ум роҷеъ ба маъноҳои дигар қасб намудани дастаи қалони вожаҳо назари ҳешро гуфта, навишта буд, ки «бояд ғӯям, ки луғатҳои забони зиндаи халқи тоҷик, ки дар ин китоб (яъне дар луғатномааш-Х. А.) ғун шудаанд, аз ҳазор як ва аз беш андак мебошанд; ҳазинаи забони халқ ҳанӯз дарбаста ва дастнорасида истодааст. Аввалин вазифа...дари ин ҳазинаро қушодан, луғатҳои зиндаи барҷастаро аз он ҷо гирифта, ба як тадқиқоти илмӣ онҳоро ҷоп намудан ва ба ин восита забонро...васеъ намудан аст» (1, с.563)¹.

Устод Айни дар «Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик»-аш дар радиқи қайдҳои ҷолиби дигар аз хусуси маъноҳои дар байни халқи тоҷик маъмули дастаи қалони аносири луғавӣ мулоҳизаронӣ қарда, ба ин восита ғӯё

¹ Ҳамаи мисолҳо аз ҳамин нашр аст, аз ин рӯ, минбаъд танҳо саҳифаи мисол зикр хоҳад шуд.

тафовути забони модариямонро аз қаринаҳои форсии Эрон ва дариҳои Афғонистон нишон додааст. Дар ҷараёни шарҳу тафсири чунин вожаву ифодаҳо ӯ пайваста таъкид намудааст, ки ин гуна дороии маънавии халқи тоҷик танҳо дар даврони минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ чунин вижагиро соҳиб гардидаанд.

Устод Айнӣ дар аксар маврид дар бораи дар байни тоҷикон маҳфузмонии маъноҳои алоҳидаи вожаҳои собиқ сермаъно ишора намуда, ба ин восита сурати дигари забони аслии куҳан маҳсуб гардидани чунин аносирӣ луғавиро таъкид кардааст. Чунончи, ӯ се маънои вожаи **бӯз**: 1. аспӣ нилгуни ба сафедӣ моил; 2. ҷавони паҳлавони далери бебок, тавоно, бардам; 3. замини зӯри дамдодашударо ишора намуда, навиштааст, ки он ба маънои охир «дар сифати одам ва ҳайвоноти саворӣ...байни «Шоҳнома» ва забони зиндаи тоҷикӣ муштарақ аст. Аммо дар сифати замини пурқувват ва наврама маҳсули забони тоҷикӣ аст» (1, с. 60).

Муаллифи луғатнома дар ҷараёни таҳлили чунин вожаву ифодаҳо тавачҷӯхашро на танҳо ба пойдормонии маънои куҳани онҳо дар байни тоҷикон, балки боз ба маҳфузмонии шакли бостонияшон низ равона кардааст. Масалан, ӯ калимаи **китф**ро, ки роҷеъ ба мансубияти забонии он дар байни аҳли пажӯҳиш ихтилофи фикр ба назар мерасад (12, ҷ.4, 2209), чунин эзоҳ медиҳад: «Сари шонаи бадан...дар «Шоҳнома» ба шакли «кифт» ба тарзи талаффузи тоҷикӣ кор фармуда шудааст, на ба шакли «китф» ба тарзе, ки дар адабиёт кор фармуда мешавад...»(с. 159).

Гумони боваринок меравад, ки ин вожа эронӣ буда, ба забони арабӣ дар шакли **китф** дохил шудааст (3, ҷ. 8, 12048), аммо дар забони тоҷикӣ ҳамон гунаи ба асл наздиқашро маҳфуз доштааст.

Устод Айнӣ яке аз шаклҳои **гурусна** ба шумор омадани **гушнаро** ишора намуда, афзудааст, ки «дар ин шакл ва маънӣ» онро Абӯисҳоқи Шерозӣ дар байти зер мавриди истифода қарор додааст ва имрӯз низ «дар забони зиндаи тоҷикӣ ҳам ба ҳамин шакл аст» (с. 81):

Як чоште, ки мӯҳлати айёми кашкак аст,

Дар ҳалқи гушнагон ба такаббур ҷаро равад.

Дар вақташ Мунзим аз истифодаи вожаи **гушна** парҳез намуданро тавсия намуда, онро «сухани бемори мурданӣ» номида буд, аммо Айнӣ ҷонибдори пойдормонии ин калима шуда, таъкид карда буд, ки **гушна** барин «як сухани сабук то тоҷику форс зинда аст, нахоҳад мурд», зеро ин вожаро ханӯз панҷсад сол қабл Аъима Абӯисҳоқ Ҳаллоҷи Шерозӣ мавриди истифода қарор додааст (11, с.54).

Дар раванди маънидоди чунин аносирӣ луғавӣ устод Айнӣ тавачҷӯҳи хешро ба шакли ибтидоии онҳо ва дар забони зинда ба таҳаввулоти шакл дучороияшон низ равона намудааст. Чунончи, ӯ дар мавриди вожаҳои **мустағрақ** ва **говгун** чунин менависад: «Рости ин калима **мустағрақ** аст. Аммо дар забони зинда **мустағрик** шӯҳрат ёфтааст» (с. 235). «Говгун-нигоҳ кун ба говгум (говгум-гориқии аввали шаб, ки гови дуртар рафтаре дидан ва шинохтан мумкин набошад (маҷоз); вайроншудаи он (говгум-Ҳ. А.) аст, ки дар забони зинда ба ҳамин шакл меояд» (с.73).

Устод Айнӣ унсурҳои луғавии **муҳобот** (с. 244), **нахуст** / **нухуст** (с. 257), **хел** (с. 432)-ро ба тариқи фавқуззикр эзоҳ додааст.

Мусаллам аст, ки вожаҳои тоҷикӣ ва калимаҳои аз забонҳои ғайр ба он воридгардида дар тӯли дурударози истифода дорои чанд маъно мешаванд ва онҳо ба бархе аз чунин маъноҳо дар ин ё он давраи инкишофи забон басо серистеъмом, ба ҳиссаи дигар аҳён-аҳён ба кор мераванд ё умуман аз истифода мемонанд, аммо ба

чунин маънои матрукгардида чунин аносири луғавӣ метавонанд дар забони зиндаи халқ пойбарчо монанд. Устод Айнӣ дар луғатномаи хеш маҳз ба ҳамин хусусияти истифодаи калимаву ибораҳо диққати хосса равона кардааст. Ӯ дар чараёни шарҳи ин гуна дороиҳои забон ба таври муқаррар дар гардиш қарор доштани дастаи калони онҳоро дар забони зиндаи мардуми тоҷик таъкид намуда, дар чунин ҳолатҳо ибораву ифодаҳои «дар забони зиндаи тоҷикӣ», «ҳамин маънӣ зиндаи тоҷикист», «маънии зиндаи имрӯзаи тоҷикӣ», «маънии имрӯзаи тоҷикияш», «ба ҳамин маънӣ ҳоло зинда аст», «ба ҳамин маънӣ зинда аст», «дар забони зинда», «ҳамин маънӣ зинда аст», «маънии ҳозира», «маънии ҳозирааш», «маънии имрӯзааш», «маънии зиндааш ҳамин аст», «ба ин маънӣ дар адабиёт дида нашуд, аммо дар байни халқ машҳур аст», «маънии илмӣ имрӯзааш ҳамин аст», «дар забони зинда ба ҳамин маънияш қор мефармоянд», «маънии охирӣ маънии зинда аст», «маънии дувум маънии ҳозираи тоҷикист», «маънии чорум маънии зиндаи тоҷикист, ки мегӯянд», «дар забони зиндаи тоҷикӣ танҳо ба маънии яқум қор фармуда мешавад», «маънии дуҷум маънии зинда дар забони тоҷикист», «маънии охирӣ, маънии зиндаи халқӣ аст», «маънии чорум маънии зиндаи имрӯза аст», «маънии дуҷум маҷоз ва зинда аст», «маънии дуҷум зиндаи халқӣ аст», «маънии дуҷум зинда аст», «маънии охирӣ зинда аст», «ба маънии дуҷум зинда аст», «маънии сеҷум маънии имрӯзаи тоҷикист», «маънии дувум халқист», «дар забони зинда ба маънии сеҷум қор фармуда мешавад», «ҳоло ба маънии дувум қор фармуда мешавад» ва м. инҳоро ба қор бурдааст. Мо ин ҷо ба андешаи тӯл нақшидани таҳлил танҳо ҳамон маънои аносири луғавиро зикр хоҳем кард, ки, ба гуфтаи Садриддин Айнӣ, дар забони зиндаи тоҷикӣ гардиши фаъол доранд: Лаванд-одами сусти танбал (дар забони зиндаи тоҷикӣ-с. 176). Лахча-...2. оташпора (ҳамин маънӣ зиндаи тоҷикист-с. 180). Маблағ-...3. миқдоре аз нақдина (маблағи сад сӯм...) (маънии сеҷум маънии зиндаи тоҷикист-с.187). Маъни-бинокардашуда ба чизе (маънии зиндаи имрӯзаи тоҷикӣ-с.187). Марқад-...2. қабр, гӯр (ба ҳамин маънӣ ҳоло зинда аст-с. 198). Мирзо-...5.қотиби ягон идора ё ягон қас (дар забони зиндаи халқӣ)-с. 214). Мучмал-...3. чизе ё қасе, ки аз вай чизе фаҳмида нашавад (ба ин маънӣ дар адабиёт дида нашуд, аммо дар байни халқ машҳур аст-с. 245). Саҳв-...2. гофил шуда дар қоре хато қардан (маънии ҳозира-с. 343). Таассуб-...2. бар сари одатҳои кӯҳнаи миллӣ ва динӣ саҳт истодан (маънии имрӯзааш-с. 365). Тановул-хӯрдан (маънии имрӯзааш-с. 376). Тарро-...3. дузди сарбур (маънии охирин маънии халқии зинда аст-с. 381). Тадқиқ-...3. як чизро бориқбинона ба хубӣ қоғтуқов қарда дидан (маънии илмӣ имрӯзааш ҳамин аст-с. 370). Ҳанно-...2. фурушандаи бисёр ноинсоф (дар забони зинда ба ҳамин маънияш қор мефармоянд-с. 533). Қиса-1. халтачае, ки дар ягон ҷои либос дӯзанд....(дар забони зиндаи тоҷикӣ танҳо ба маънии яқум қор фармуда мешавад- с. 158).

Ба чунин тарз устод Айнӣ дастаи калони вожаву ибораҳое, амсоли ландаҳур (с. 178), меъмор (с. 210), мисос (с. 215), мулозамат (с. 226), мустафод (с. 234), муховара (с. 244), мучро (с. 245), санбӯса (с. 331), сардоба (с. 336), сахн (с. 343), сиёҳпир (с. 367), тавҷеҳ (с. 369), танзим (с. 376), хасорат (с. 430), ҳазл (с. 523), чарида (с. 550), даҷам (с. 87), дағдаға (с. 98), қурра (с. 170), маишат (с. 191), маош (с.196), маъун (с. 201), машшоқ (с. 205), маъруф (с. 205), мисол (с. 215), танқис (с. 377), шароб (с. 467) ва даҳҳои дигарро шарҳу тавзеҳ додааст.

Муаллифи луғатнома на танҳо бо як, балки бо чанд маъно дар забони зиндаи халқӣ тоҷик мавриди истифода қарор гирифтани калимаҳоро низ ишора менамояд.

Дар чунин мавридҳо муаллифи луғатнома ба маъноҳои алоҳида дар гардиш қарор доштани ин гуна калимаҳоро бо ҷумлаҳои «ду маънии охирӣ маҷоз аст, ки ҳозир зинда аст», «ҳар ду маънӣ ҳам маъниҳои зиндаи имрӯзаанд», «ба ду маънии охирӣ зинда аст», «дар ҳар дуи ин маънӣ ҳам дар тоҷикӣ қор фармуда мешавад», «ду маънии охирӣ-маънии замонист» ва ғайраҳо шарҳ медиҳад. Чунончи, ӯ аз хусуси маъноҳои вожаи **мазор** мулоҳизаронӣ намуда, қайд мекунад, ки он дар баёни мафҳумҳои: 2. гӯр; 3. гӯристон низ меояд ва менависад, ки «ду маънии охирӣ маҷоз аст, ки ҳозир зинда аст» (с. 190).

Айни чунин шарҳу эзоҳро дар мавриди аносири луғавии зерин низ метавон дучор омад: Савлат-1. ҳамлақунӣ. 2. ҳайбат, батарсандозӣ. 3. шукӯх, дабдаба (ба ду маънии охирӣ зинда аст-с. 325). Шиор-1. нишона, аломат. 2. суханҳои кӯтоҳе, ки ягон мақсади сиёсӣ ва иҷтимоиро ифода кунад (ҳар ду маънӣ ҳам маъниҳои зиндаи имрӯзаанд-с. 477). Кӯй 1. маҳалла (деҳа); 2. роҳи даруни шаҳр (дар ҳар дуи ин маънӣ ҳам дар тоҷикӣ қор фармуда мешавад. Дар Бухоро «Кӯи дарахт», «Кӯи Мурғқуш», «Кӯи Хонақоҳ» ном маҳаллаҳо ҳастанд, инчунин тасғири «кӯй» ба маънои роҳи даруни шаҳро ба шакли «кӯча» тоҷикон қор мефармоянд (с. 172). Таклиф-1. касеро дар ранҷ андохтан. 2. ба касе қореро фармудан. 3. касеро ба ҷое даъват қардан. 4. фикреро ба касе пешниҳод қардан (ду маънии охирӣ-маънии замонист-с. 371).

Аз қайдӯ ишораҳои устод Айни бармеояд, ки ба иддае аз чунин маъноҳо гунаи қорбурди бархе аз вожаҳо дар забони зинда аз шакли адабии он тафовут доштааст. Масалан, ӯ доир ба маъноҳои вожаи **сақат** изҳори андеша қарда, маънои дуоҷамшо «ҷизи носара, беҳуда, бекора» эзоҳ додааст ва навиштааст, ки «дар забони зинда ба ин маънӣ **сағат** мегӯянд» (с. 342).

Дар робита ба чунин шаклу маънои вожаҳо ба гуфтаҳои фавқӣ Айни метавон афзуд, ки теъдоди ин гуна аносири луғавӣ дар забони тоҷикӣ зиёд аст. Масалан, муаллифи луғатнома маънои дуоҷамшои калимаи **гаргинро** «чиркинӣ, ки чиркаш монанди решҳои хориш хушқид ба даст маълум шавад (маҷоз аст ва дар забони зиндаи тоҷикӣ ба ҳамин маънӣ меояд)» шарҳ додааст (с. 69).

Лозим ба таъкид аст, ки асли ин вожа **гарг** буда, он дар иддае аз шеваҳои лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли **қарқ** (**гаргин** ба гунаи **қарқин**) ба ҳамон маънои тазаккурёфта истифода мешавад.

Баъзан аз ҷониби устод Айни замони ба чунин таҳаввулоти маъноӣ дучороии калимаҳо нишон дода шудааст. Чунончи, ӯ маъноҳои **давобро**, ки ҷамъи **добба** аст, шарҳ дода, менависад, ки як маъноаш «ҳайвони қорпои саворӣ ва борқаш» ва дар забони зиндаи тоҷикон маҳз ҳамин маънои охирӣ маънии зинда аст. Сипас меафзояд, ки «дар асл ин сухан ба ҳар ҷунбандаи рӯи замин рост меомад. Аммо дар адабиёт ба як қисми ҳайвонот маҳсус шудааст». Баъди чунин таъкид Айни ба «Бӯстон»-и Саъдии Шерозӣ ишора менамояд (с. 86). Маълум мешавад, ки ин воҷаро ба маънои охирӣ бори нахуст Саъдӣ мавриди истифода қарор дода будааст.

Аз шарҳу тавзеҳоти Айни маълум мегардад, ки бо гузашти замон бархе аз вожаҳои аслии тоҷикӣ ба дараҷае таҳаввулоти маъноиро паси сар меқардаанд, ки аз семантикаи ибтидоии онҳо осоре боқӣ намонда. Масалан, ӯ вожаи **гарҷумонро** гунаи муарраби **гарзубон** маҳсуб доништа, маънои нахушташро «суханвари хушбаён» шарҳ додааст ва баъдан дорой маънои «фаҳмонандаи мазмуне, ки дар як забон аст, бо забони дигар» гаштааст ва он маънии имрӯзааш ба шумор меравад (с. 382).

Садриддин Айнӣ ҳангоми танҳо ба забони тоҷикӣ хос будани калимаву ибора ё ягон ифодаи дигар онро ба таври алоҳида таъкид менамояд ва дар чунин мавридҳо ибораву ҷумлаҳоеро, мисли «махсуси тоҷикӣ», «махсуси тоҷикист», «ба ин маънӣ махсуси тоҷикист», «ин маънӣ махсуси тоҷикист, ки дар забони зинда ҳаст», «ин калима махсуси тоҷикӣ аст», «ин маънӣ махсуси тоҷикӣ аст», «маънии дувум маҷоз аст ва махсуси тоҷикист», «маънии дувум махсуси тоҷикӣ аст», «ин калима ва ин маънии вай махсуси забони тоҷикист», «ин маънӣ махсуси тоҷикон аст», «ин маънӣ махсуси халқи тоҷик аст», «маҷози махсуси тоҷикӣ», «ин калима ба ин маънӣ махсуси халқи тоҷик аст» ва монанди инҳоро мавриди истифода қарор додааст. Чунончи: Додар-бародари аз худ хурд (махсуси тоҷикӣ-с. 102). Кафшери гап-ҷой (маҷози махсуси тоҷикӣ-с. 153). Муҳимкифоя-чизе, ки эҳтиёҷҳои зуруриро адо мекунад (дар забони зинда-с. 244). Ҳангомадор-бошукӯҳ, боазамат (дар сифати тӯй ва иморат меояд, ки махсуси забони тоҷикист-с. 533). Ҷирм-11-камбудӣ ва айб. Масалан, мегӯянд: харбузаи бечирм, яъне беайб, бенуқсон. Ин калима ба ин маънӣ махсуси халқи тоҷик аст (с. 554). Муҳаббат-...3.ҷои бадҳавои тангфазо (маънии дувум махсуси тоҷикист-с. 238). Хафа-...2. дилгиршуда, андӯхгиншуда (маънии дувум махсуси тоҷикист-с. 432).

Аз далелҳои тазаккурёфта аён аст, ки чунин таҳаввулотӣ маъноро на танҳо вожаҳои аслии тоҷикӣ, балки аносири луғавии иқтибосӣ низ паси сар мекардаанд. Устод Айнӣ чараёни дорогардии вомвожаҳо ба маъноҳои баъдӣ дар мисоли калимаи **яргу** ба таври зайл нишон додааст: «Яргу-1.ҷазо; 2. мусодараи ҳама ё баъзе молу мулки касе ба тариқи ҷазо (ин калима аз забони муғулӣ гузаштааст, ки маънии дуомаш махсуси тоҷикист); 3. арзу дод, даъво (с.494).

Айнӣ дар чунин мавридҳо кӯшидааст, ки дар чараёни шарҳи семантикаи вожаву ибораҳо замони мушаххаси ба чунин маъно ба қор рафтани онҳоро низ нишон диҳад. Масалан: «Садқа-қурбон («садқаат шавам» қурбонат шавам гуфтан аст. Ин калима ва ин маънии вай махсуси забони тоҷикист. Дар ин маънӣ Шохин гуфта:

Шудам гаҳ садқа бо он нозанин, гоҳе балогардон,

Тақал ҳар кӯча роҳе дошт бо ӯ як ба як қардам» (с. 327).

Як даста вожаҳои дигар низ аз ҷониби устод Айнӣ бо усули фавқуззикр эзоҳ ёфтаанд: Дод-...2.фарёд (ба ин маънӣ маҷоз ва махсуси забони тоҷикист, ки «бисёр дод нагӯӣ» мегӯянд, яъне фарёд нақун-с. 102). Мазоқ-...3.мазоҳ (ба ин маънӣ махсуси тоҷикист-с. 190). Майб-...2.одам ё ҳайвони ягон узваш, хусусан даст, ё пояш нуқсонёфта, айбнок (маънии дувум махсуси тоҷикӣ аст-с. 191). Мочаро-...2.ҷанҷол, хархаша (ин маънӣ махсуси тоҷикист, ки дар забони зинда ҳаст; мочаро сар шуд, яъне ҷанҷол сар шуд-с. 221). Мӯҷаз-...2. хурд (маънии дувум махсуси тоҷикист, ки, масалан, ҳавличаро «мӯҷаз» мегӯянд-с. 246). Нуқл-...2. холис ва зубдаи ягон чиз (ин маънӣ махсуси тоҷикӣ аст -с. 272). Орият-...2.орқунӣ (маънии дуюм махсуси тоҷикист-с. 278). Сиёқ-...3. тарз, равиш (маънии сеюм махсуси тоҷикист-с. 345).

Дар мавридҳои алоҳида муаллифи луғатнома кӯшиш ба ҳарч додааст, ки асли ин гуна унсурҳои луғавиро нишон диҳад. Масалан, ӯ роҷеъ ба сарчашмаи калимаи **наход** / **нахот** чунин менависад: «Нахот-на ин ки, нашояд (нахот, ки шумо ҳамин қорро натавонед-на ин ки шумо...Ин калима махсуси тоҷикӣ аст, ки аз калимаи «нахоҳад» гирифта шудааст-с. 257). Ё, бино ба таъкиди ӯ, асли калимаи **гун** **гунд** буда, гунаи саҳеҳи он дорои маъноҳои: 1. ба худ печида; 2. фароҳамомада; 3.

гирдомада, чамъшуда будааст ва шакли **ғун** дар забони зиндаи тоҷикӣ ба маънои сеюми **ғунд** кор фармуда мешудааст (с. 505).

Устод Айнӣ хангоми на дар доираи маҳдуд, балки вусъатнок будани қаламрави қорбурди ҳиссае аз ин гуна воҳидҳои луғавӣ, инчунин дар осори классикон дучор нагардидани калима ё ибораи алоҳида ва баъдан зуҳур намуданашон онҳоро бо ҷумлаҳои ташреҳии «дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ танҳо ба ҳамин маънӣ зинда аст», «дар адабиёти имрӯза», «дар Осиёи Миёна ба ҳамин маънӣ зинда аст», «дар ин маънӣ дар классикҳо наёмадааст, дар забони адабии зиндаи ҳозира ва дар адабиёти давраи охири қор фармуда мешавад», «ба ҳамин маънӣ дар адабиёти имрӯза зинда аст», «ба ин маънӣ дар адабиёт нест, аммо дар забони зиндаи тоҷикӣ ин калима ба ҳамин шакл танҳо ба ҳамин маънӣ меояд», «ба ин маънӣ дар адабиёт дида нашуд, аммо дар байни халқ машҳур аст» таъкид менамояд. Чунончи: Масъул-...2. касе, ки некӣ ва бадии касеро аз вай мепурсанд ва ӯ маҷбур аст, ки ба ин пурсиш ҷавоб диҳад (дар адабиёти имрӯза-с. 200). Меҳнат-...3. коре, ки дар қардани он одам машаққат кашад (ба ҳамин маънии сеюм дар адабиёти имрӯзаи Осиёи Миёна ва забони халқӣ зинда аст-с. 211). Мукофот-1. подоши ягон амал; 2. подоши амали бад; 3. дар забони адабии ҳозира подоши неки амали нек (с. 226). Мустақим-...4. бевосита (охирӣ дар адабиёти имрӯза-с. 235). Мухаррир-...3. касе, ки чизи каси дигар навиштаро дуруст қарда нависад (дар забони адабии имрӯзаи тоҷикӣ танҳо ба ҳамин маънӣ зинда аст-с. 243). Лутф- ...4. сухани ду ё чандмаънидор дар шеър ва гуфтор (дар ин маънӣ дар классикҳо наёмадааст, дар забони адабии зиндаи ҳозира ва дар адабиёти давраи охири қор фармуда мешавад-с. 185). Толор-...2. сутунҳои рӯбарӯи ҳам дуқатора шинонида, бар рӯяшон забаррав ва ҳодача кашида, ки бар рӯи вай навдаҳои тоқро мебароранд (дар Осиёи Миёна ба ҳамин маънӣ зинда аст-с. 395). Муаллифи луғатнома чунин тарзи ташреҳро дар мавриди вожаҳои масъулият (с. 200), матн (с. 201), нофила (с. 269), сафаҳ (с. 340), қадах (с. 509), кубла (с. 522), қурб (с. 523), ҷавоб (с. 546), чадал (с. 547), қайсар (с. 510), хузур (с. 543), қаррор (с. 551) низ пеш гирифтааст.

Вижагии як силсила қайду эзоҳи устод Айнӣ дар он зоҳир мегардад, ки ӯ афзун бар он ки ба ин ё он маъно зинда будани ҳиссае аз унсурҳои луғавиро ишора мекунад, боз ба маъноҳои алоҳидааш дар давраи ҳозираи инкишофи забон матрук гардиданашонро низ таъкид менамояд. Дар ҷараёни ташреҳи ин гуна вожаву ифодаҳо ӯ аз ҷумлаҳои эзоҳии «танҳо ба ҳамин маънӣ зинда аст, ҳоло маънии дуюм мурдааст», «ба ҳамин маънии сеюм дар адабиёти имрӯзаи Осиёи Миёна ва забони халқӣ зинда аст», «ҳоло ин маънӣ мурдааст», «дар маънии дуюм дар миёнаи тоҷикон қор фармуда намешавад», «маъниҳои дигараш мурдааст», «ҳамаи ин маъниҳо дар забони зиндаи тоҷикӣ ҳаст ва маҳсули он аст, аммо маъниҳои дигараш дар тоҷикӣ мурдааст», «ба ин маънӣ ҳоло дар забони зинда нест» ва амсоли инро истифода мекунад: Маҳин- 1. нозук (ин ришта бисёр маҳин ришта шудааст); 2. суфта (ин қаламӣ бисёр маҳин бофта шудааст). 3. реза ва суда (ин замин бисёр маҳин ронда шудааст; ин орд бисёр маҳин кашида шудааст). Ҳамаи ин маъниҳо дар забони зиндаи тоҷикӣ ҳаст ва маҳсули он аст. Аммо маъниҳои дигараш (хор, беқадр, ҳақир; суғ, андак; камтағиз) дар тоҷикӣ мурдааст (с. 207). Лаган- 1. зарфи филизии ҷуқури қалон; 2. шамъдон (ба ин маънӣ ҳоло дар забони зинда нест-с. 177). Муҳобо-...2. мулоҳиза; ибo (бемуҳобо, бемулоҳиза, беибо. Танҳо ба ҳамин маънӣ зинда аст, маъниҳои дигараш мурдааст-с. 244). Шамоил-1. шакли зоҳирии одамӣ; 2. хислатҳо (ҳоло маънии дуюм мурдааст-с. 465). Шӯрондан- 1. касеро ё ҷамоатеро ба муқобили касе ё ҷамоате

бархезондан; ба шӯр овардан. 2. Парешон ва такурӯй кардани чизҳо (дар маънии дуом дар миёнаи тоҷикон кор фармуда намешавад-с. 488).

Ба ин тарик, Садриддин Айнӣ ба ҳайси забоншиноси тавоно чараёни вусъатёбии доираи маъноӣ силсилаи калони вожаву ибора ва ифодаҳоро аз назари таҳлил гузаронида, сабабҳои айниву зехнии зухури чунин маъноҳоро ошкор кардааст. Ў ҳамчун донандаи беназири нозуқиҳои забони модарии хеш дар ҳамон айёми баҳсу мунозираҳои шадиди тақдирсоз ё тақдирсӯзи забони тоҷикӣ нишон додааст, ки ин забон баробари соҳибгардӣ ба вижагиҳои нави луғавӣ ва сарфию наҳвӣ боз бехтарин дорониҳои забони даврони классикии дар Эрони ҳозира талафшудаи ниёгонро дар худ хифз намудааст.

Пайнавишт:

1. Айнӣ С. *Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷик* // Куллиёт. Ҷилди 12. – Душанбе: Ирфон, 1976, 563 с.
2. Дарвеш Б. «Чароги ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ. – Душанбе: Дониш, 1992. – 104 с.
3. Деҳхудо А. *Луғатнома*. Ҷилди 8. *Техрон*, 1373. 10827-12378 с.
4. Қосимова М. Н. *Оид ба чанде калимаву ибораҳо дар осори Ҷалолиддини Румӣ* // *Вазифаи воҳидҳои забон дар чараёни гуфтор*. Душанбе, 1996. – С.106-110.
5. Қосимӣ М. *Бархе аз вижагиҳои вожагони забони тоҷикӣ* // *Номаи пажӯҳишигоҳ (маҷмӯаи мақолат)*. – Душанбе, 2001, № 1. – С.20-41.
6. Мақсудов Т. *Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара*. – Душанбе: Ирфон, 1977, 164 с.
7. Мирзоев А. *Фарқҳои семантикии суффикси –ак* // *Барои адабиёти сотсиалистӣ*. 1936. № 10-11. – С.4-7.
8. Салимов Ю. *Насри ривоятии форсу тоҷик*. – Душанбе: Дониш, 1971. – 156 с.
9. *Фарҳанги забони тоҷикӣ* – М.: Советская энциклопедия, 1969. Ҷилди 1. – 951 с.; ҷилди 2. – 949 с.
10. Хонларӣ П. Н. *Дастури таърихи забони форсӣ*. Ҷони аввал. *Техрон*, 1372.
11. Ҳалимов С. *Садриддин Айнӣ ва баъзе масъалаҳои инкишофи забони адабии тоҷик*. – Душанбе: Ирфон, 1974. 135 с.
12. Ҳасандӯст М. *Фарҳанги решашинохтии забони форсӣ*. Ҷилди чаҳорум (к-йю). – *Техрон: Нашири осор*, 1393. 2081-2955 с.
13. Ҷӯраев Ф. *Мақоми калима дар таркиби луғати лаҳҷа//Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ*. – Душанбе, 1999. – С. 42-50.
14. Шарофиддини Рустам. *Давлати Сомониён ва забони адабии тоҷик*. – Душанбе, 1999. – 176 с.
15. Шуқуров М. *Ҳар сухан ҷоеву ҳар нукта мақоме дорад*. – Душанбе: Дониш, 1985. – 366 с.
16. Эшнӣёзов М. *Диалектологияи тоҷик*. – Душанбе, ҷилди 1, 1977, 112 с; ҷилди 2, 1979. – 134 с.; ҷилди 3, 1986. – 96 с.

Reference Literature:

1. Aini S. *Interpretation Dictionary of the Tajik Literary Language* // *Compositions*. V. 12. – Dushanbe: Cognition, 1976. – 563 pp. All the examples are taken from this edition further on.
2. Darvesh B. “Torch-Bearer of Edification” by Orzu and Tajik-Persian Language. – Dushanbe: Knowledge, 1992. – 104 pp.

3. Dekhudo A. *Dictionary. V. 8. – Tehran. 1373 hijra. -pp. 10827 - 12378.*
4. Kosimova M. N. *On some Words and Word-Combinations in the Works by Djaloliddin Rumi // The Tasks of Linguistic Units in the Process of Discourse. –Dushanbe, 1996. – pp. 106 - 110.*
5. Kosimi M. *Certain Peculiarities of Lexemes in the Tajik Language // The Works of Scientific-Research Institute (collection of articles). –Dushanbe, 2001, №1. – pp. 20 - 41*
6. Maksudov T. *Lexics and Phraseology of the Dialects Appertaining to the Tajiks Inhabiting Isfara Area. – Dushanbe: Cognition, 1977. - 164 pp.*
7. Mirzoyev A. *Semantic Distinctions of – ak Suffix // For Socialists Literature. 1936, №10-11. – pp. 4 - 7*
8. Salimov Yu. *Narrative Persian-Tajik Prose. –Dushanbe: Knowledge. 1971. – 156 pp.*
9. *Interpretation Dictionary of the Tajik Language. – M.: Soviet Encyclopedia, 1969. V. 1. – 951 pp.; V.2 – 949 pp.*
10. Khonlari P. N. *Historical Grammar of the Persian Language. The first edition. – Tehran, 1372 hijra.*
11. Khalimov S. *Sadriddin Aini and some Issues Related to the Development of Modern Tajik Literary Language. – Dushanbe: Cognition, 1974. – 135 pp.*
12. Khasandust M. *Etimology Dictionary of the Persian Language. V. 4. – Tehran: Edition of Monuments. 1393 hijra. – pp. 2081- 2955.*
13. Djurayev H. *The Place of Lexeme in Dialectal Basic Stock of Words // Structure and Usage of Tajik Language Units. – Dushanbe, 1999. – pp. 42 - 50.*
14. Sharofiddini, Rustam. *The State of the Samanids and the Tajik Literary Language. – Dushanbe, 1999. – 176 pp.*
15. Shukurov M. *Every Word Has its Own Place and every Locution Has its Own Time. – Dushanbe: Knowledge, 1985. – 366 pp.*
16. Eshniyozov M. *Tajik Dialectology. V. 1. – Dushanbe, 1977. – 112 pp.; V. 1. 1979. - 134 pp.; V. 3. 1986. - 96 pp.*